

‘YAPI-FAİL’ BAĞLAMINDA İLİŞKİSEL DİN SOSYOLOJİSİ PARADİGMASI VE SANAL DİNİ CEMAATLER

Yusuf YARALIOĞLU*

Makale Bilgisi

Makale Türü: Araştırma Makalesi, **Geliş Tarihi:** 21 Nisan 2020, **Kabul Tarihi:** 09 Ağustos 2020, **Yayın Tarihi:** 30 Eylül 2020, **Atıf:** Yaralıoğlu, Yusuf. “Yapı-Fail’ Bağlamında İlişkisel Din Sosyolojisi Paradigması ve Sanal Dini Cemaatler”. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 20/2 (Eylül 2020): 1429-1451.

<https://doi.org/10.33415/daad.724324>

Article Information

Article Types: Research Article, **Received:** 21 April 2020, **Accepted:** 09 August 2020, **Published:** 30 September 2020, **Cite as:** Yaralıoğlu, Yusuf. “Relational Religion Sociology Paradigm and Virtual Religious Communities in the Context of ‘Structure-Agency’”. *Journal of Academic Research in Religious Sciences* 20/2 (September 2020): 1429-1451.

<https://doi.org/10.33415/daad.724324>

Öz

Bu çalışma sosyoloji tarihinde yapı-fail ilişkisinin tarihsel anlamda günümüze kadar geçirdiği süreci, din sosyolojisi disipliniyle bağlantılı olarak ele almaktadır. Ayrıca çalışma, özel sosyoloji disiplinleri arasında yer alan din sosyolojisi disiplininin artık, küreselleşme ve modernleşme süreçlerinin bir sonucu olarak yaşanan iletişimsel gelişmeler ışığında, toplumsal araştırmalarda karma teorilere yönelmesini ele almaktadır. Bu bağlamda çalışma karma teori olarak ifade edilen ilişkisel sosyoloji ile din arasındaki etkileşimi sanal dini cemaatler bağlamında konu edinmektedir. Çalışmanın amacı ilişkisel sosyolojinin teorik olarak toplumsal ilişkilerden yola çıkmasının, bir yapı olarak dini ve kurumlarını açıklamadaki yöntemini ele almak ve bu durumu yapı-fail ilişkisinin tam anlamıyla çözemediği toplumsal sorunlardan olan sanal bir ortamda kurulan cemaatler üzerinden an-

* Doktora öğrencisi, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri (Din Sosyolojisi) Bölümü, yusufyaralioglu@gmail.com, Orcid Id: <https://orcid.org/0000-0003-0966-5925>

lamaktır. Makale tarihsel dokümantasyon yöntemiyle ele alınmış ve makro bakış açısıyla oluşturulmuştur.

Anahtar Kelimeler: İlişkisel Din Sosyolojisi, Sosyoloji, Sanal Dini Cemaatler, Yapı-Fail, Din.

Relational Religion Sociology Paradigm and Virtual Religious Communities in the Context of 'Structure-Agency'

Abstract

This study deals with the process of the relationship between the structure and agency in the history of sociology until today, in connection with the discipline of the sociology of religion. In addition, the globalization of the sociology of religion, which is one of the special sociology disciplines of the study and in the light of the communicative developments as a result of the modernization process, it now addresses its orientation towards mixed theories in social research. In this context, the study focuses on the interaction between relational sociology and religion, which is expressed as a mixed theory, in the context of virtual religious communities. The aim of the study is that relational sociology theoretically originates from social relations, to address the method of explaining religion and institutions as a structure and to understand this situation through the communities established in the virtual world, which is one of the social problems that the structure-agency relationship cannot fully solve. The article was handled with the historical documentation method and was created from a macro perspective.

1430 | db

Keywords: Relational Religion Sociology, Sociology, Virtual Religious Communities, Structure-Agency, Religion.

Giriş

Sosyal olaylara bilimsel yöntemin uygulanma girişimi, toplumsal bilimlerin doğa bilimleri karşısında bilimsel bir kategori olarak literatüre girmesini sağlamıştır (Doğan, 2014: 18). 1662 yılında İngiliz kumaş tüccarı John Graunt, insanın farklı özellikleri üzerine değişik araştırmalara yol açan doğum ve ölüm olaylarını incelemek amacıyla, Londra kilise defterlerini kullanma düşüncesini ortaya koymuştur. Bu olayın toplumsal bilimlerin başlangıcı olarak simgesel bir anlam ifade ettiği belirtilmektedir (2014: 18). Bu bağlamda toplumsal bilimlerin tam anlamıyla gelişmesi sanayi devrimi ve sonrasına denk düşmektedir. Ancak toplum üzerine araştırmalar 18. yüzyıl ile sınırlı değildir. Bu tarihten çok daha öncelerine gider ve sosyal felsefe, siyasal felsefe adlarıyla anılır. Dolayısıyla toplum üzerine araştırmalar 18. yüzyıl sonrası ve öncesi olarak değerlendirilmeye tabi tutulabilir. Örneğin 18. yüzyıl öncesi tarihlerde Eski Çağ ve Orta Çağ'da Sofistler, Platon, Aristoteles (insan siyasal 'toplumsal' bir hayvandır), Sokrates, Roma sosyoloji düşüncesi, Aziz Augustinus, İbn-i Haldun (insan sosyal bir varlıktır), Farabi; *modern*

çağlarda ise Rönesans sonrası N. Machiavelli ve T. Hobbes, Descartes, B. Spinoza, İ. Kant, J.J.Rousseau, Montesquieu ardından *Fransız Devriminden* sonra 18. yüzyıl sonraları sosyolojinin yeni durumu hakkında G.W.F. Hegel, Joseph de Maistre, Saint Simon; bu süreçlerin ardından ise sosyolojinin isim babası Auguste Comte sosyolojiye hız ve yön vererek toplumsal çalışmaların önünü açmıştır. K. Marx ile tarihsel maddecilik, H. Spencer ile evrimcilik, F. Nietzsche ile anti-Hristiyan tepki olarak toplumsal yapı ve ilişkiler incelenmiştir (Arnhart, 2018, Kongar, 2014, Coser, 2015).

Toplumsal olaylar ve toplum incelemesi sosyolojinin birinci derecede ilgi alanı içinde yer almaktadır. Bu yönüyle sosyoloji bir çeşit toplumun bilimi olarak nitelendirilir (Doğan, 2014: 18). Sosyoloji genel anlamda iki başlık altında tasnif edilmektedir. Buna göre sosyoloji, açık bir şekilde şekiller teorisini ve cemiyetin temel kuvvetlerini incelerken; özel sosyoloji, ilişkili olduğu muhtelif sosyolojik alan içinde araştırma ve inceleme yapmaktadır. Bu bağlamda din sosyolojisi özel sosyoloji içinde ayrı bir disiplin olarak değerlendirilmektedir. Dini sosyoloji, belirlenmiş ilişkiler ile sosyolojiye bağlı olduğu kadar, dinler etüdüne de bağlıdır (Mensching, 2012: 21). Bu anlamda toplumsal bir yapı olarak din, insanların doğasıyla açıklama bulan inançlar üzerinden gelişen, bu olgunun insanın yeryüzündeki en uzak geçmişine giden bir başlangıç ve gelişim serüveni ortaya koyar (2014: 23). Dolayısıyla din sosyolojisi dinin toplumla olan ilişkilerini inceler. Toplumun ana şekilleri ve dinin dış belirtileri ile ilgili sosyolojik süreçler ve toplumun yapısı ile ilişkisi, din sosyolojisinin alanına girmektedir (Günay, 2006-2009:10). Din sosyolojisinin ilgi kuracağı alan da toplum ile din arasındaki ilişkinin kendisi olarak ifade edilebilir. Din ile tabii topluluklar olan aile, kabile, millet, devlet vb. toplumsal yapıların arasındaki ilişkilerin çözümlenmesi din sosyolojisinin temel görevlerinden birisidir. Modern dönemde görüldüğü gibi din sosyolojisi de genel anlamda sosyolojide değerlendirilen sosyal ilişki ve sosyal yapı arasındaki değişimden etkilenmiştir.

Bu çerçeveden hareketle yapı-fail tartışması sosyologlar kadar din sosyologlarını da yakından ilgilendirmiştir. Burada yapı-fail kavramları bizi; 'Sosyolojik anlamda toplumsal ilişkilerimizi yapılar mı, yoksa fail mi etkiler?' sorusuyla karşı karşıya bırakmaktadır. Bu sorudan yola çıkarak sosyologlar birtakım teoriler öne sürmüş ve görüşlerini bu bağlamda temellendirmişlerdir. Dolayısıyla bir sosyo-

loğun öne sürdüğü teoriyi incelerken o sosyoloğun yapıcı mı yoksa failci mi olduğu gözlenebilmektedir. Örneğin Emile Durkheim “yapı”dan yola çıkarken, Max Weber “eylem”den yani “fail”den yola çıkar. Sosyolojik anlamda bilimsel araştırma süreçlerinin temelini oluşturan ‘nitel yöntem-faili araştırır’ ve ‘nicel yöntem-yapıyı araştırır’ cümleleri bu bağlamda ortaya çıkmıştır (Çapçioğlu vd. 2018:232-233). Ancak son dönemlerde giderek karma araştırmalar yaygınlaşmaya başlamıştır.¹ Bu durum aynı zamanda dini sosyolojik olgu ve olayları da ilgilendirmektedir. Son dönemlerde yaşanan teknolojik gelişmeler ve iletişim araçlarının ve özellikle de internetin yaygınlaşması, sosyolojide karma yapıların ön plana çıkmasını sağlamıştır. Bu bağlamda, ilişkisel sosyoloji olarak öne sürülen teori, karma bir teori olarak karşımıza çıkmaktadır. Nitekim bir yapı olarak ‘din’ içinde barındırdığı yapısal özellikleriyle ‘ilişkisel din sosyolojisi’ ile bağlantı kurmaktadır. Bu durum küreselleşme sürecinin bir boyutu olan iletişimsel boyutla da ilgili olarak temelde dini cemaatlerin sosyolojik anlamda sanal ortama taşınması ile artık gündelik hayatta sabit durağan bir din anlayışından ‘akışkan bir din anlayışına’ geçildiğini de göstermektedir. Özellikle son zamanlarda küreselleşme sürecinin doğal bir sonucu olarak iletişimsel ve teknolojik boyutu bağlamında gelişmenin hız kazanmasıyla, daha çok bireysel hayata odaklanan ve gündelik hayata indirgenen bir din anlayışına doğru değişen *din algısı* ön plana çıkmaktadır (Günerigök, 2019:123). Bu anlamda sosyolojik olarak yapı-fail teorisinden ziyade ‘ilişkisel din sosyolojisi’ teorisinin karma bir teori olarak sosyolojik değerlendirme sürecinde ön plana çıktığı ifade edilebilir.

Dolayısıyla bu çalışmada ilişkisel sosyolojinin teorik çerçevesi ele alınarak din ile ilişkisi açıklanacaktır. Çalışma tarihsel-dokümantasyon yöntemiyle oluşturulmuş olup, makro bir perspektifle ele alınmıştır. Ayrıca bu çalışmada ‘Modern ve postmodern dönemde din sosyolojisinde yapı-fail ilişkisi ne yönde oluşmuştur?’ ‘İlişkisel sosyoloji ile din arasındaki ilişki ne yönde ele alınmaktadır?’ bu bağlamda ‘Din Sosyolojisi disiplini içinde ele alınan yeni

¹ Çalışmada karma araştırmalar olarak ifade edilen terim ile ilişkisel teori kastedilmektedir. İlişkisel din sosyolojisi teorisi de bu bağlamda ele alınmaktadır. İlişkisel din sosyolojisi, belirsiz olarak kodlanan dini pratiklerin, dini ritüellerin, dini cemaatlerin hem bir yapı olarak ele alınmasına hem de yapı içinde bulunan bireylere yani ‘fail’e karma değerlendirme yapmak suretiyle belirsizliği aşmaya çalışmayı hedefleyen bir teoridir.

eğilim olarak 'sanal dini cemaatler' bu çerçevede ele alınabilir mi?' sorularına cevap aranacaktır.

Modern ve Postmodern Dönemlerde Din Sosyolojisi ve Yapı-Fail İlişkisi

Genel anlamda sosyolojinin ilgisi toplumun kendisidir. Din sosyolojisinin ilgisi ise toplum içinde yer alan her müessesenin din ile ilişkisi, her türlü sosyal ilişki ve sosyal yapı ile din arasındaki ilişki olarak ifade edilebilir (Erkal, 2000: 9). Bu bağlamda sosyoloji disiplini 19. yüzyılda Batı Avrupa'da sosyal, siyasal, kültürel ve dini şartların bir sonucu olarak kendine özgü kuram, teori ve yöntemiyle ve dahi konuları ele alış biçimiyle ortaya çıkmış bir sosyal bilim dalı olarak görülebilir (Bodur, 2018: 180).

Din sosyolojisi disiplininin Batı sosyolojik düşüncesinde bir başlangıç noktası olarak değerlendirilmesi 19. yüzyılda Hooker'ın Anglikan kilisesini savunmak için yazdığı meşhur 'The Laws of Ecclesiastical Polity' (Kilise Yönetiminin Kanunları) adlı eseri örnek gösterilirken, İslam sosyolojik düşüncesinde ise İbn-i Haldun tarafından 'Kitabu'l İber' (Dünya Tarihi) adlı eserine yazdığı mukaddimesinde, geliştirilen dini ve siyasi değişimin döngüsel teorisi din sosyolojisi disiplini için bir başlangıç noktası olarak gösterilmektedir (Akyüz ve Çapçuoğlu: 2015: 71). Din sosyolojisi disiplininin tarihi İlkçağ Yunan felsefesine kadar götürülebilse de bu yazıda din sosyolojisi biliminin, özellikle aydınlanma dönemi ve sonrası doğuşu ve gelişimi sırasında ortaya atılan teorilerin 'yapı-fail' ilişkisi üzerinde durulacaktır.

Sosyal düşünce tarihini, toplum-birey ilişkisi adıyla belki de yüzyıllardır meşgul eden sorunsal, sosyolojikleştirilmiş formuyla yapı-fail ilişkisi şeklinde tezahür etmiştir (Balkız Öğütte, 2012: 34). Sosyoloji literatürü içinde uzun dönemlerden beridir süregelen yapı-fail tartışmaları, yapı-etkileşim, tümevarım-tümdengelim, makro-mikro, nitel-nicel vb. sosyal kuram inşası süreçleri arasındaki ilişkileri, bir biçimde sosyal bilimsel bilgi edinme etkinliği ile kapsamış oldukları günden bugüne tartışılmakta ve yine bugün de farklı boyutlarıyla ele alınmakta olan temel bir problem olarak karşımıza çıkmaktadır (Uluocak, 2016: 102-103). Bu tartışmalar içinde sosyal dünyanın öncelikli olarak 'süreçlerden mi' yoksa 'ilişkilerden mi' veya 'yapısal faktörlerden mi' oluştuğu konusunda belirli perspektifler bütünü olarak ortaya çıkan 'ilişkisel sosyoloji' günümüzde

daha sık duymaya başladığımız bir kavram haline gelmiştir (2016: 102).

Sosyoloji disiplini 19. yüzyılda Auguste Comte'un 'sosyoloji' terimini kullanmasıyla genel anlamda 'modernleşmeyi' açıklamaya yönelik yaptığı bir tanımdan ibaret olarak görülmektedir (Coser, 2015:25). Auguste Comte bir yapı olan dini ele almış ve modernleşme süreciyle bağlantılı olarak dinin toplumdaki ve birey üzerindeki etkisinin azalacağını iddia etmiştir. Bu bağlamda Comte'un üç hal kanunu olarak ifade ettiği evrimci sosyolojisinin anlaşılabilmesi için küreselleşme olarak ifade edilen süreçte yaşanan modernleşmenin² bilinmesinde yarar vardır. Ancak modernleşme sürecinin bilinmesi için de küreselleşme teriminin anlaşılmasında yarar vardır.³

² Modernleşme süreci, birinci aşamasında '**kültürel devrimi**' içermektedir. Kültürel devrim, kendi içinde üç aşamadan oluşmaktadır. Birinci aşama olan '**aydınlar felsefesi**' ile Kilisenin öğretileri ele alınmaya başlanmıştır. İkinci aşamada '**Rönesans**' ile sanattaki büyük değişim kendini göstermiş ve nihayetinde son aşama olan üçüncü aşamada '**Reform**' hareketleri başlamış ve kültürel değişimin zeminini hazırlamıştır. Diğer yandan modernleşme sürecinin ikinci safhasında siyasi devrim olarak '**Fransız ihtilali**' göstermemiz mümkündür. Modernleşmenin üçüncü safhasında ise '**Sanayi devrimiyle**' üretim biçiminin dönüşümü ve insanın özgür emeğinin dönüşümü konusunda değişim ve dönüşüm yaşanmıştır. Son aşama olan ve modernleşmenin son safhası olan '**Bilim devrimi**' ise akıl temelinde deney ve gözlem tekniklerinin yaygın ve yoğun bir şekilde kullanımıyla dünyadaki birçok bilimsel sırrın çözülmesine neden olmuştur (Yelken, 2019).

³ Küreselleşme terimi ise tam anlamıyla bir açıklaması olmamakla birlikte yaygın kabul gören ve birbirinden farklı anlamlara gelen, uluslararasılaştırma, evrenselleşme vb. anlamlara gelmektedir. Ayrıca liberalizasyon, batılılaşma, karşılıklı bağımlılık, modernizasyon gibi çeşitli terimlerle eş anlamlı olarak kullanıldığı da görülmektedir (Bayar; 2011,25). Bu tanımlardan hareketle yine Robertson'un tanımıyla küreselleşme; '**yerelin – evrenselleşmesi, evrenselin- yerelleşmesi**' olarak ifade edilmektedir (Robertson 2000: 361). Yapılan çalışmalarda küreselleşme teriminin ekonomik, sosyal, siyasi, dini, kültürel, teknolojik, iletişimsel, çevresel ve demografik boyutlarının olduğu görülmektedir. Nitekim Macit, küreselleşmeyi, bir sistemin giderek artan sayıda insanı çeşitlenen biçimlerde aynı anda etkilemesi bakımından ele almakta ve '**iletişimsel**' boyutuna vurgu yapmaktadır (Macit, 2003: 89). Diğer yandan Yapıcı ve Yıldırım'a göre ise küreselleşme, ABD ekonomik gücü ve sömürgeciliği ile irtibatlandırılan bir olgu olarak değerlendirilmekte bu bağlamda '**ekonomik**' boyutu ön plana çıkarılmaktadır (Yapıcı ve Yıldırım, 2003: 120). Kılıç ise küreselleşme terimini, iletişim ve ulaşım hizmetlerindeki hızlı gelişimin sonucu ortaya çıktığını ifade etmekle '**teknolojik ve iletişimsel**' boyutunu ön plana çıkarmaktadır. Aslan'a göre ise küreselleşme, ekonomi ve milletler arası ilişkiler alanıyla ilgili olarak daha çok gündeme gelen küreselleşme terimi, daha ziyade kültürel faktörlerin yaygınlaşmasını sağlayan ve aynı zamanda dini etkileyen bir olgu olarak ilgilendirmektedir. Bu çerçevede Aslan, '**kültürel**' boyutunun önemini ifade etmektedir (Aslan, 164). Dolayısıyla küreselleşme her yönüyle bir evrenselleşme faaliyeti olarak görülebilir.

Aydınlanmacı geleneğin evrimci karakterini benimseyen Auguste Comte, üç hal yasası olarak ifade ettiği; her toplumun kat etmesi gereken süreçlerin birinci safhasında, *teolojik evrede*, dini inançların etkili olduğunu ve bütün yaşantısal problemlerin Tanrı'ya atfedilerek çözümleneceğini savunmaktadır. İkinci safha olan *metafizik evrede* ise Comte, dinde bir zayıflamanın baş gösterdiğini iddia etmiştir. Son olarak üçüncü aşamada *pozitif evrede* dinin tamamen yok olacağını savunmuş ve bilimin insan düşüncesinin tek egemen gücü haline geleceğine inanmıştır (Bodur, 2018: 180). Görüldüğü üzere Auguste Comte bir yapı olan dinin etkisinin kırılmasından bahsetmesi bakımından yapıcı olarak nitelendirilebilir. Diğer yandan Herbert Spencer 'Dinin sosyal hayata en güçlü etkisi ilkel toplumlarda, en zayıf etkisi ise sanayi toplumlarında görülebilir.' ifadesiyle genel anlamda sürece ilişkin bir değerlendirme yapması bakımından failci olarak nitelendirilebilir. Emile Durkheim ise yapıdan yola çıkarak dini, kutsal şeylere ilişkin inanç ve uygulamalar bütünü olarak ifade etmiştir. Bu bağlamda din ona göre toplumun temel yapı unsurlarından birisidir (Durkheim, 1976: 47). Max Weber ise toplumsal eylemden yola çıkarak 'şehir tipolojisi' olarak değerlendirdiği din sosyolojisinin ana konularında, kültürler arası karşılaştırmalı incelemelerin temel amacının, dini davranışın o davranışı gerçekleştiren kişi (aktör) açısından ifade ettiği anlamı, rasyonel ve empatik bir biçimde anlatması bakımından (Verstehen) failci olarak nitelendirilmektedir (Akyüz ve Çapçioğlu, 2015: 90). Max Weber'den büyük ölçüde etkilenen Joachim Wach ise dini sosyolojik olarak tipolojilere ayırmış, bu çerçevede din ve toplum arasındaki etkileşimi incelemiş ve esasen dini kutsalın tecrübesi olarak tanımlayan Rudolf Otto'nun temel kavramlarından hareketle, dinin toplumsal işlevlerinin çift kutupluluğuna dikkat çekmiştir. Bu durum dinin olumlu ve bütünleştirici etkisi veya olumsuz ya da yıkıcı etkisinden ortaya çıkmaktadır. Joachim Wach, dinler içinde inanç tipolojisi yaparak 'kurucu, reformcu, peygamber, elçi, kâhin, veli, rahip, büyücü...' gibi dindar kişiliklerin önemine dikkat çekerek fail odaklı bir din sosyolojisi metodu benimsemiştir (2015: 92). Din sosyolojisi disiplininin mihenk taşları olarak gösterilen sosyologların çalışmalarında yapıyı mı yoksa faili mi esas olarak oluşturdukları belirlenebilmektedir.

Modern dönem sosyologlar modernite ile beraber bir diğer kavram olan 'sekülerleşme' ile dinin otoritesinin hem kurumsal hem de bireysel boyutta gerileyeceğini ve en sonunda tamamen ortadan

kalkacağını 'yapı-fail' bağlamında savunmuşlardır. Sekülerleşme terim anlamı olarak Marshall sözlüğünde; modern sanayi toplumlarında dinsel inançların, pratiklerin ve kurumların toplumsal önemlerini yitirdikleri bir süreç olarak ifade edilmektedir.

Dinlerin gerilemesi, Ortodoks inanca bağlılığa, ödeneğe, dinsel törenlere katılmaya, üyelik ve saygı çerçevesindeki örgütlü din desteğine ve bayramlar gibi dini etkinliklerin toplumsal yaşamdaki önemlerine bakılarak hesaplanır. Bu kriterlerden hareketle, modern toplumların yirminci yüzyılda bir sekülerleşme sürecinden geçtiği iddia edilmiştir (Marshall: 1999, 645). Ancak sekülerleşme tezinin eleştirilere tabi tutulmasını içeren başta son dönem din sosyologlarından olan Peter Berger *The Social Reality of Religion* adlı eserinde insanların, dünyayı anlamlandırabilmek için bir 'kutsal gök kubbe' ihtiyacı duyduklarını, çünkü anlamsızlığın düzenli evrenimiz açısından bir tehdit oluşturduğunu iddia etmiştir (1999: 646).

Görüldüğü üzere modern dönemde dinin ortadan kalkacağına dair bu yaklaşım tarzı modern dönem sosyologları tarafından yapı-fail temelinde ortaya atılan sosyolojik teoriler ve kuramlar ile açıklanmaya çalışılmıştır. Her ne kadar modernite bağlamında dinin etkisinin kırılacağı görüşü hâkim olmuşsa da bu durum 21. yüzyıl din sosyolojisinde pek mümkün görünmemektedir. Nitekim günümüzde moderniteye karşı varlığını koruyan bir yapı olarak din karşımıza çıkmaktadır (Şallı: 2017: 74).

Bu çerçevede günümüzde etkisi azalmayan, aksine insanların giderek daha fazla etkisi altına girdiği din fenomenine, küreselleşme süreciyle beraber iletişim ve teknolojiye yaşanan gelişmelerle, sosyologların yapı-fail ilişkisinden çok karma değerlendirmelere yönelmekte oldukları görülmektedir. Bu çerçevede sosyal ağlar üzerinden kurulan cemaat veya gruplar artık ulus ötesi konumda dahi üye olma sıfatını taşıyabilmektedir. Bu durum bahsedilen cemaat veya grubun bir yapı veya fail araştırmasına tabi tutulmasını hayli zorlaştırmaktadır. Bundan dolayı sosyologlar 'ilişkisel sosyoloji veya ilişkisel din sosyolojisi' paradigmasıyla toplumsal sorunlara cevap aramaktadır. Bu karma teori, çalışmada 'ilişkisel sosyoloji' olarak ele alınacaktır. Bu bağlamda diğer başlıkta ilişkisel din sosyolojisi ve din arasındaki ilişki ele alınacaktır.

İlişkisel Sosyoloji ve Din

İlişkisel Sosyoloji ilk defa Türk asıllı sosyolog Mustafa Emirbayer tarafından 'İlişkisel Sosyolojinin Manifestosu' (Emirbayer, 1997: 21) olarak yayınladığı makalede kullanılmıştır. İlişkisel Sosyoloji en geniş anlamda toplumsal hayatı, toplumsal ilişkileri inceleyerek araştırır (Powell ve Dépelteau, 2015: 15). Sosyoloji ve din sosyolojisi disiplinlerini geçmişten bugüne kadar sosyologlar birbirinden farklı çeşitli nesnelere birine veya diğerine odaklanarak tanımlamaya çalışmışlardır. Klasik gelenek bize toplumsal olguları, toplumsal davranışları, toplumsal sınıfları, formları tanımlamış ve vermiştir. Geçmiş yüzyıl ise sembolleri, çıkar gruplarını, sistemleri, kurumları, etno-metotları, dini pratikleri, dini kimlikleri, dini işaretleri, dini söylemleri ve pek çok konuyu, yapı-fail çerçevesinde sosyoloji disiplinine eklemiştir (2015: 15). Bu bağlamda farklı analiz nesnelere her biri, sosyolojide işlevselci din teorisi, çatışmacı din teorisi, etkileşimci din teorisi, yapısal işlevselci din teorisi, etkileşimci din teorisi, yapısallaşımçı din teorisi, kültürel sosyoloji vb. farklı bir uygulamayı tanımlamaya yardımcı olmayı hedeflemiştir (Bodur ve Çapçioğlu, 2015: 114-115). Bir anlamda ilişkisel sosyolojide ifade edilen kuramlar ve teoriler gibi farklı bir analiz nesnesiyle ve bu nesneyi incelemekte kullanılan farklı yaklaşımlarla tanımlanan bir teori, kuram veya bir proje olarak karşımıza çıkmaktadır (Powell ve Dépelteau, 2015: 15).

db | 1437

İlişkisel sosyologlar 'toplumsal ilişkileri' incelerler. Örneğin, Emile Durkheim'ın *The Rules of Sociological Method (Sosyolojik Yöntemin Kuralları)* isimli eserinde toplumsal olguları tarihin belirli anında var olan ve bireylerden ayrı olarak bir gerçekliğe sahip 'şeyler' olarak tanımlarken (Durkheim, 2016: 44), ilişkisel sosyologlar bu konuda toplumsal olguları ayrı bir gerçeklik düzeyinde değil bireylerin hayatına içkin bir düzeyde faaliyet gösteren, etkime ve etkileşim cereyanlarının teşkil ettiği süreçler olarak düşünürler (Powell ve Dépelteau, 2015: 16). Diğer yandan Max Weber'in *Economy and Society (Ekonomi ve Toplum)* eserinde sınıf, statü ve iktidar gibi toplumsal nitelikleri bireylere atfedilen "yaşam şansları" gibi özellikler temelinde tanımladığı, toplumsal ilişkilerin kendisini bireyselci temelde (bireylerin davranışlarının karşılıklı olarak birbirine yönlendirilmiş olma olasılığı olarak) tanımladığı ve din, etnisite ve devlet dâhil her tür kolektif olgunun bireylerin öznel açıdan anlamlı, güdülenmiş davranışları temelinde anlaşılmasını önerir-

ken, ilişkisel sosyologlar daha ziyade bireylerin nasıl olup da neredeyse her zaman diğerleriyle karşılıklı bağımlılık ilişkilerinin ağına düştüğünü ve teorik açıdan bile ilişkisel bağlamlarından ayrı bir şekilde anlaşılacaklarını vurgulamaya eğilimli durumunu inceleyenler.

Bu bağlamda ilişkisel din sosyolojisi, birey-toplum ikiliğini ve yapı-fail ikiliğini hem bireyleri hem de bireylerin iştirak ettikleri 'dini gruplar, dini topluluklar, dini kurumlar ve aynı zamanda dini sistemler' gibi daha büyük oluşumları gerçeklik düzeyine, ilişkisel bir düzeye ait olarak kavramsallaştırma yoluna başvurarak aşmaya çalışmıştır (Powell ve Dépelteau, 2015: 17). Toplumsal oluşumlar 'yapılar, kurumlar, sistemler' *bağımlı insanlar arasındaki bir ilişkiden ibarettir*. Aynı derecede önemli olarak da insanın bireysel davranışı her zaman ve her yerde ilişkiler içinde ve ilişkiler aracılığıyla gerçekleşen eylemler olarak ifade edilir (Powell ve Dépelteau, 2015: 18). Bu bağlamda ilişkisel sosyoloji, sosyal ilişkileri sosyoloji disiplininin merkezine koyan bir yaklaşım olarak görünürken ayrıca sosyoloji disiplininin en önemli kavramının da 'sosyal ilişki' olduğunu öne sürer.

Bu tanımdan hareketle aynı zamanda din de sosyolojik olarak bir ilişkiler ağından ibarettir. Bu konuda ilişkisel din sosyolojisiyle bağlantılı olarak postmodern sosyolog olan Bauman, gündelik rutinleşmiş veya kurumsallaşmış eylemler süreklilik dâhilinde bozulmadan devam ettiği sürece, bireyin evrenin gerekçeleri ve amaçları üzerinde düşünmeye çok zaman bulamadığını ifade etmektedir. Ancak kurumsallaşmış yapı endişe veya korku üretmeye başladığı zaman '*yeni cemaat arayışları*' ortaya çıkmaktadır (Bauman 2000: 240 akt. Günerigök, 2019: 124). Bu durumda Bauman'a göre bir yapı olarak din bireyin yaşamının doğasından doğan ya da gündelik hayatın başında veya içinde olan bir şey değil, sonradan ortaya çıkarılan bir 'şey' olmalıdır (Günerigök, 2019: 125). Dini, kutsalla ilişkilendirerek değil, insanın çaresizliğinin ürettiği bir kurum olarak açıklamaya çalışan Bauman, dinin bir algılanma şekli olarak gördüğü köktencilik, postmodern toplumla ilişkili olduğunu savunmaktadır (Bauman, 2019: 253, Kara, 2013: 15). Ayrıca Bauman *Postmodern ve Hoşnutsuzlukları* kitabında din içinden çıkan ve postmodern dönemde revaçta olan 'köktencilik' durumuyla alakalı olarak; postmodern durumu piyasa idaresindeki bir tüketici toplumun zehrine yani, riskin bulaştığı özgürlüğe karşı radikal bir çözüm

olarak ifade etmektedir. Buna örnek olarak ise Ayetullahlar ya da Müslüman Kardeşler tipi İslami entegrizmi, günümüz Hasidik Hareketi'nin Lubavitch Tarikatı ve İncil Kuşağı'nın (Bible Belt) misyoner (evangelist) kiliseleri örnek olarak verilebilir. Nitekim bu cemaatler, bir zamanlar vatandaşlık hakları çerçevesinde devletin sağladığı 'seküler' koruma ağlarının tamamının hızla serbestleştirilmesi ve özelleştirilmesiyle birlikte bireyler sıfatıyla, bireylere musallat olan postmodern korkulara verilen geniş bir postmodern tepki ailesinin üyeleri olarak değerlendirilmektedirler (Bauman, 2019: 274).

Görüldüğü üzere postmodern sosyolog olarak Bauman, bir yapı olarak dinin hayat üzerindeki etkisini modern öncesi ve modern sonrası olarak ayırmaktadır. Modern öncesi bir bireyin yaşamında çok az belirsizliğin olduğunu belirtmektedir. Bireysel yaşamın ufukları içinde neredeyse hiç değişmeyen bir dünyada, doğumlarından itibaren çok açık bir biçimde çizilmiş hayat yollarında yürüyen bu dünyanın sakinleri bütün yaşamları boyunca çok az sürpriz beklentisiyle yaşamaktaydılar (1997: 262). Ancak bu bağlamda postmodern dönemde bir belirsizliğin söz konusu olduğunu belirten Bauman, halihazırda korkunç olan durumun birey olarak insanın günlük koşuşturmalarından her tarafına sinmiş, korkunç bir bilmece olarak tanımladığı ölüm anını kodlamamakta, bu durumun aksine, bizzat bireyi hayatın akışında bulunan şey olarak tasvir etmektedir (1997: 263).

İşte ilişkisel din sosyolojisi tam da bu noktada devreye girmekte ve belirsiz olarak kodlanan dini pratiklerin, dini ritüellerin, dini cemaatlerin hem bir yapı olarak ele alınmasına hem de yapı içinde bulunan bireylere yani 'fail'e karma değerlendirme yapmak suretiyle bu belirsizliği aşmaya çalışmaktadır. Bu bağlamda modernleşme sürecinin en temel özelliği olan iletişimin ortaya çıkardığı sanal ortam da tabii olarak dini cemaatlere ev sahipliği yapacaktır. Sanal cemaatler, geleneksel cemaatlerde bulunan özellikler içindeki grup dayanışmasından çok *bireye* önem atfeden bir konuma gelmiştir. Bu bağlamda dini cemaatler 'sanal dini cemaatler' olarak varlık göstermeye başlamıştır. Bu durum bir *yapı* olarak cemaatin ve birey olarak *failin* birlikte incelenmesini artık zorunlu kılmaktadır. Diğer başlıkta sanal dini cemaatlerin bu süreçte konumu ele alınacaktır.

Ağ Toplumunda Bir Yapı Olarak ‘Sanal Dini Cemaat’

Sosyolojinin, tarihi boyunca toplumsal yaşamı çözümlenmek adına sürekli olarak kavramlaştırma yoluna başvurduğunu görmekteyiz. Bu bağlamda sosyoloji disiplininde ‘cemaat’ kavramının, toplumsal yaşamın en temel biçimini ifade eden bir kavram olarak tiplendirilmesi kuşkusuz modern sosyoloji ile birlikte gerçekleşmiştir (Yelken, 1999: 24). Cemaat kavramı sosyoloji sözlüğünde cemaatin üyelerinin ortaklaşa paylaştıkları bir şeye –genellikle ortak bir kimlik duygusuna dayanan, özel olarak oluşturulmuş bir toplumsal ilişkiler bütünü olarak ifade edilir (Güler, 2018: 38). Diğer bir sosyoloji sözlüğünde; cemaat (Gemeinschaft) müşterek hayatın ana şartlarını paylaşacak şekilde aynı mekânda bir arada yaşayan kuvvetli bir dayanışma ve bütünleşme içinde olan yoğun birlik şuuruna sahip insan topluluğu olarak nitelendirilir. Ayrıca cemaat duygusu ise bir anlamda ötekini dışlayarak gerçekleştirilen bağlılık olarak ifade edilmektedir (Güneş 2015: 48). Sosyoloji tarihinde cemaatin sosyolojik temellerine bakıldığı zaman, kavram olarak Tönnies’le başladığı görülür. Ancak burada dikkat edilmesi gereken durum, bu kavramın Tönnies’le birlikte varlık bulduğu yanılgısıdır. Nitekim bu demek değildir ki, Tönnies öncesi düşünce tarihinde de toplumsal bir varlık olan insanın en ilksel ve en temel yaşama biçimi olan cemaat durumuyla ilgili hiçbir şey söylenmemiş olsun (1999: 24). Nitekim Yelken’e göre Cemaat, Tönnies öncesi ve sonrası olarak kodlanmıştır. Tönnies öncesi cemaatin, Platon’un öğrencisi Aristoteles’in düşünce sisteminde de izlerine rastlanmaktadır. Nitekim Aristo, insanı ‘siyasal bir hayvan’⁴ olarak nitelerken ayrıca ‘doğa yasası uyarınca kurulan ve günbegün sürüp giden birlikler’den bahsetmesi bakımından örneklik teşkil eder. Bahsedilen bu birliklerin ilki aile olarak ifade edilir ve bu aşamadan sonraki aşama ise ‘köy’ olarak nitelenir. Ona göre köy birliklerinden sonraki aşamada ise ‘şehir ya da devlet’ gelmektedir. Aristo’nun tanımına göre: “Devletler, polis yönetimleri şeklinde örgütlenmiş yurttaşlar ‘cemaati’dir.” (Yelken, 1999: 26). Tönnies bu bağlamda aileyi ‘kan cemaati’, ardından gelen cemaat olan köyü ‘yer cemaati’ ve son olarak topluluk içgüdüsünü ‘doğal irade’ (natural will wesenwille) olarak tanımlar (Tön-

⁴ Bkz. Detaylı bilgi için Münci Kapani (2012): Politika Bilimine Giriş, Bilgi Yayın Evi, 29. Basım, Ankara. S.23.

nies, 1957: 41 akt. Yelken, 1999: 26).⁵ Ardından bir Müslüman filozof olan İbn-i Haldun'un 'asabiye' kavramıyla, birtakım düşünür-
lere göre cemaat kavramının, Tönnies'teki 'doğal irade' kavramına
denk düşmesi hasebiyle büyük benzerlikler içerdiğinden bahsedile-
bilir. Ayrıca İbn-i Haldun'un insanı, 'tabiat icabı sosyal bir varlık'
olarak görmesi ile de cemaat kavramını işaret ettiği söylenebilir
(İbn-i Haldun, 2018: 125). Bu bağlamda genel olarak cemaat ve
cemaat duygusu çerçevesinde cemaatler: "İrk, etnik menşe, kültür
bakımından farklılaşmış, fertlerden meydana gelen ve fertler arası
şahsi, sıcak, samimi veya içli dışlı bağlantılar üzerine kurulmuş olan
küçük, homojen ve mahrem topluluk" olarak ifade edilir (Güneş,
2015: 72).

Dini cemaat ise bireylerin inanç sistemlerinin içsel değişim yo-
luyla köklü değişimini hedefleyen sosyolojik bir birliktir (2015: 72).
Burada önemli olan bir konu vardır. Dini grup ile dini 'cemaat' ka-
rıştırılmamalıdır. Çalışmada, dini gruplar olarak nitelendirilen ve
din sosyolojisi disiplininde dinden doğan '*sırf dini gruplar*' değil,
doğal dini gruplar olarak nitelendirilen grup şekli olan 'dini cemaat'
belirtilmektedir.⁶ Bu bağlamda dini cemaatin ailede başladığını,
klan-kabilede devam ettiğini, mahalli birlikler olan 'köy ve şehirler-
de' varlık gösterdiğini ifade edebiliriz. Diğer yandan din tarihinde
ortak bir geçmişe, geleneklere ve kültürel çevreye sahip *milli toplu-
luklar* da doğal dini gruplar arasında bir kesimi temsil ederler. Mil-
let bir dil, gelenek ve kültür etrafında bir araya gelen 'cemaat' ola-
rak nitelendirilir. Buna bağlı olarak milli dinlerde bir millete bağlı
inanç ve ibadetler eşliğinde gelişirler (Güngör, 2019: 12). Görüldü-
ğü üzere cemaat kavramı aynı zamanda dini bir işlev de görerek
toplumun en küçük toplumsal kurumu olan 'aileden' başlayarak
cemaat üyelerini etkilemektedir.

Yukarıda ifade edilen doğal dini grup kavramının niçin dini
cemaat kavramı yerine kullanıldığını daha iyi anlamak için Yel-
ken'in *Cemaatin Dönüşümü* adlı eserindeki 'grup' tanımının sosyolo-
ji disiplininin 19. yüzyılın ikinci yarısından sonra, aslında kökleri

⁵ Tönnies cemaat çeşitlerini tipolojik olarak açıklamaktadır. Örneğin Kan Cemaati; Aile, klan, Aşiret gibi kan ilişkisi olan topluluklara verilen isimdir. Mekân cemaati (komşuluk ilişkileri), Fikir Cemaati (dostluk ilişkileri) detaylı bilgi için bkz. Yelken Ramazan (1999). *Cemaatin Dönüşümü* geç modern dönemde cemaat sosyolojisi. Vadi Yayınları. 1. Basım, Ankara. s 43.

⁶ Bkz. Bu konuda Akyüz Niyazi (2015): *Din Sosyolojisi El Kitabı*, 'Dini Gruplar Sosyolojisi'. Editörler: Akyüz Niyazi ve Çapçoğlu İhsan, Grafiker yayınları, Ankara. S.463-480

kurucu sosyologlara dayanan yeni ve kullanışlı bir kavramın bulunması ile alakalı olduğu ifade edilmektedir. Bu anlamda cemaat kavramı 'grup' olarak kavramsallaştırılmıştı (Yelken, 1999: 77). Bu bağlamda aslında günümüzde *grup* olarak kodlanan toplumsal kurumların kökeninin *cemaat* olduğu anlaşılmaktadır.

Buradan hareketle toplum bilim başından beri hep büyük genellemeler yaparak, büyük anlatılar dediğimiz 'teoriler' oluşturdu. Daha sonra evrimsel şemalar, büyük dikotomilerle toplumsal olguyu anlamaya çalıştı. Bu süreç içinde toplumbilim aynı zamanda büyük genellemeler ve sistemlerin aşırı büyüklüğü içinde kaybolduğunu, elde somut bir şey kalmadığını hissedip en dipteki şeye ulaşmaya çalışarak '*toplumsal ilişkiye*' yöneldi. Onları sınıflandırdı ve betimledi. İşte 'grup' kavramı bu arayışın cevaplarından biri olarak, cemaatten sonra kullanışlı bir kavram özelliğiyle sosyoloji disiplininin ve dahi din sosyolojisi disiplininin köşe taşı hâline geldi (1999: 78).

1442 | db

Yaşanan küreselleşme süreci ve aynı zamanda modernleşme sürecinde sosyolojik anlamda değişen ve dönüşen cemaat kavramı, post-modern dönemde ne ile karşı karşıyadır? Bilindiği gibi her toplumsal dönüşüm sürecinde toplumsal yapılarda da köklü değişiklikler oluşmakta ve bu süreçlerle birlikte, algılar ve yaşam biçimleri de dönüşmektedir. Teknolojik anlamda elektronik iletişim araçlarının gelişmesi ile internetin yaygınlaşması dolayısıyla toplumsal ilişkileri içeren yeni iletişim düzenleri oluşmuştur. Toplumsal eylemler coğrafi ve zamansal sınırı aşarak yeni ve sonsuz uzunluktaki zaman ve mekân algısı çerçevesinde yeniden yapılanma yoluna girmiştir (Çiftçi vd. 2017: 331).

Bu bağlamda karşımıza 'sanal cemaat veya sanal dini cemaat' çıkmıştır. Sanal cemaatler geleneksel cemaat tipinden farklı olarak, sosyal hayat ile yeni iletişim teknolojilerinin buluşmasının doğal sonucu olarak bilgisayar ağları üzerinde çıkmıştır (Haberli, 2014: 84). Bu cemaatleri 1970'li yıllarda BBS ve USENET üzerinde ortaya çıkan forum ve haber gruplarına kadar götürmek mümkündür. İnternet kullanıcılarının birbirleriyle bu ağlar etrafında iletişime girmesi sonucu, daha önceleri farklı bilgisayarları birbirine bağlayan ağlar, böylece aynı düşünce ve inanca sahip insanları bu sanal alanlarda bir araya getirmeye başlamıştır (2014: 84). Sanal alanlarda çıkan cemaatlere ise dikkat çeken ilk kişi ise 'Howard Rhein-

gold'dur.⁷ Rheingold bu kavramı yüz yüze iletişim kurma imkânı olmayan, düşünce ve fikirlerini BBS'ler veya benzeri dijital ağlar üzerinden paylaşan kullanıcı topluluklarını ifade etmek amacıyla kullanmıştır (Haberli, 2014: 85). Sanal cemaat kavramını farklı şekilde tanımlayanlar da olmuştur. Bunlardan birisi olan Jan Van Dijk'e göre sanal cemaatler; herhangi bir zaman ve fiziksel ortamdaki bağımsız, yaşam tarzları veya benzer birçok nedenden ötürü bir araya gelmeleri mümkün olmayan kullanıcıların internet ortamında etkileşim içine girdikleri sosyal örgütlenmeler olarak tanımlanmaktadır (Dijk, 2001: 50, Haberli, 2014: 85).

Sanal dini cemaatler ise sosyal hayatın en önemli kurumlarından olan dini cemaatlerin internet üzerinde örgütlenmeleri olarak görülmektedir. Ancak belirtmelidir ki sanal dini cemaatlerin salt internet ortamında oldukları söylenemez. Zira ilk sanal dini cemaatler, üyelerini faaliyetlerinden haberdar etme şeklinde tezahür etmeleri bakımından sadece ağ üzerinden bir iletişim sağlamaktaydılar. Sanal dini cemaatler, aynı dini inanç ve pratikler bağlamında veya çeşitli dini konu ve problemler etrafında bir araya gelen kullanıcı toplulukları olarak ifade edilmektedir (2014: 92).

Dini grup veya organizasyonların sanal bir cemaat oluşturmaya en iyi örnek sanal kiliselerdir. Bu kiliseler mensuplarıyla iletişimi ve ilişkilerini devam ettirmek ve aynı zamanda yeni üyeler bulmak için bu yolu tercih etmektedirler. Kiliselere ait sanal cemaatlerin yanı sıra, internet ortamında neredeyse bütün din, mezhep ve dini gruplara ait cemaatler mevcuttur.

Sanal dini cemaatler, bireylere ve dini gruplara geleneksel cemaatlerin sunamadığı birtakım imkânları sunabilmektedir. Bu imkânlar:

- Bu cemaatlerin en önemli özelliklerinden birisi dağınık halde bulunan cemaat mensuplarının zaman ve mekân bariyerlerini aşarak iletişim kurmalarına imkân sağlamaktır.
- Sanal dini cemaatler, bir zaman mekân sınırlaması olmaksızın mensuplarının maneviyatına yönelik katkıda bulunabilmektedir.

⁷ Rheingold ilk sanal cemaatlerden olan The Well'in kurucularından olarak bilinmektedir. 1985 yılında kurulan bu site günümüzde en büyük ve etkin sanal cemaatlerden olarak gösterilmektedir. Detaylı bilgi için bkz. <https://www.well.com/>.

Ancak sanal ortamda geleneksel dini cemaatler, yeni dini akımlardan farklılık arz etmektedir. Bu anlamda geleneksel dini cemaatler, internet ortamını, duyuru ve mensuplarını haberdar etme görevi çerçevesinde kullanılmaktadır. Ancak yeni dini akım cemaatler ise sosyal ağlar etrafında oluşan birçok marjinal düşünceye sahip kişilerin, internet üzerinde bir araya gelerek sanal bir cemaat oluşturmaya zemin oluşturmaktadır (2014: 98).

Bu bağlamda sanal dini cemaatler içinde olan kiliselere ait internet sitelerinin yanı sıra neredeyse bütün din, mezhep veya dini gruplara ait cemaatler oluşmaya başlamıştır. Aynı dini inanca sahip bireylerin bir araya gelerek oluşturduğu sanal cemaatler bulunduğu gibi farklı dinlere mensup bireylerin oluşturdukları cemaatler de mevcuttur. Ayrıca dinlerin geleneksel cemaat algısına bağlı olarak tesis edilen sanal dini cemaatler, işlevleri açısından geleneksel yapının, sanal ortamdaki temsilcileri ve yansımaları konumundadır. Bunların öncelikli amaçları; mensuplarına, manevi hayatlarını güçlendirici aktivite uygulamaları sunmaktır. Örneğin; sanal dini cemaatler kendilerine ait internet siteleri veya sosyal medya araçları ile üyelerine haftalık, aylık bültenler gönderirler (Haberli, 2014: 96). Dolayısıyla bu cemaatler göndermiş oldukları bu bültenler aracılığıyla üyelerine Kuran, Tevrat, İncil'den pasajlar okumalarına olanak sağlarlar. Ayrıca hadisler, azizlerin sözleri ve dini nasihatler okumalarına imkân vererek, üyelerinin dini duygularını canlı tutmaya yönelik çalışırlar.

Nitekim Faithcommunitiestoday'in yapmış olduğu kapsamlı bir araştırmada dinlerin, yüzde %86'sının web sitesine sahip oldukları, %95' inin e-mail iletişim ağını kullandıkları, ayrıca son dönemlerde daha fazla ilgi gören 'sosyal medya' araçlarının ise %54 oranında kullanıldıkları tespit edilmiştir.⁸ Nitekim İslam'ın dünya üzerinde sanal ortamda temsil edildiği ilk site olma özelliğini taşıyan⁹ Pakistan merkezli *Renaissance: A Monthly İslamic Journal* sanal dini cemaat olma vasfını hala devam ettirmektedir.

⁸ Konuyla alakalı olarak detaylı bilgi için bkz. <http://www.hartfordinstitute.org/research/technology-internet-use.html>. Ayrıca <http://faithcommunitiestoday.org/sites/faithcommunitiestoday.org/files/Technology-Internet-Use.pdf> (Erişim Tarihi: 14.01.2020).

⁹ Detaylı bilgi için bkz. *Renaissance: A monthly İslamic journal*. <http://www.monthly-renaissance.com/>. (Erişim Tarihi: 14.01.2020)

Türkiye özelinde ise sanal ortamı kullanan dini içerikli siteler de mevcuttur.¹⁰ Diğer yandan diğer dinlerin mensupları da dini cemaatler bağlamında sanal ortamda var olmaktadır.¹¹

Görüldüğü üzere bir yapı olarak 'cemaat' kavramı geçmişten günümüze kadar her toplumsal dönüşüm sürecinde farklı kavram-sallaştırmalara tabi tutulmuştur. Bu başlıkta ele aldığımız cemaat olgusunun kavramsal dönüşümü aynı zamanda bir yapı-fail dönüşümü olarak da görülebilir. Nitekim cemaat sosyolojik olarak 'yapı'nın konusuna girerken, cemaatin doğal üyeleri 'failin' konusunu teşkil etmektedir. Bu bağlamda özellikle son dönemde yaşanan iletişimsel ve teknolojik gelişmelerle yeniden bir dönüşüm içerisine giren dini cemaat kavramı, bir yapı veya fail incelemesinden çok 'ilişkisel din sosyolojisi' temelinde karma olarak ele alınmasını zorunlu kılmaktadır. Ayrıca yaşanan gelişmelerde görülmektedir ki sanal ortamda oluşan toplumsal bir ağ söz konusudur. Bu ağ bir dini yapı olan cemaat kurumunu etkilediği gibi zaman mekân sınırlaması olmayan bir ortamda etkileşim içinde olan mensubunun ilişkisini aynı zamanda değerlendirmeye tabi tutmak durumunda olduğunu göstermektedir. Bu bağlamda ilişkisel din sosyolojisi paradigması ön plana çıkmaktadır. Çünkü dünyanın küresel bir 'köy' haline gelmesi bir sanal dini grubun artık dünyanın belli bölgesinde hareket eden bir grup veya cemaat şeklinden çıkarmış, birçok milletten insanları barındırabilecek ilişki ağı meydana getirmiştir. Bu çerçevede din sosyolojisi disiplini de yapı-fail ilişkisi bağlamında ele alınacak konular yerine 'nitel ve nicel' çalışmaları içeren karma bir araştırma olan ilişkisel din sosyolojisi paradigmasını ön plana çıkarmalıdır.

Sonuç

Sosyoloji disiplinin kurucuları arasında yer alan Fransız sosyoloğu Emile Durkheim, modern toplumu anlamada dinin yeri ve rolünün son derece önemli olduğunu vurgulamıştır. Ayrıca bu sos-

¹⁰ Konuyla alakalı olarak İslam dinini içeren en çok tıklanan isteler. Bkz. <https://kuran.diyaret.gov.tr/mushaf>, <https://sorularlailamiyet.com/>, <http://www.kuran.gen.tr/>, <http://www.islamveihsan.com/>, <http://www.dinimizislam.com/>, <http://www.kuranmeali.org/>, <http://www.ihya.org/>, <http://www.biriz.biz/>, <http://www.feyyaz.org/>, <http://www.fetvameclisi.com/>, <http://www.islamsitesi.net/>, <http://www.mumsema.org/index.php> <http://www.gencdoku.com/> vb.

¹¹ Detaylı bilgi için bkz. Amerikan presbiteryenler tarafından 1992 yılında kurulan ve sanal ortamın ilk Kilisesi olarak anılan 'First Church of Cyberspace' (<https://www.godweb.org/dallas.htm>) etkinliğini hala sürdürmektedir.

yolog açısından dikkat edilmesi gereken husus K. Marx ve A. Comte gibi birçok sosyal düşünürün modern toplumda dinin giderek önemsizleşeceği yönündeki beklentisinin veya kuramlarından farklı olarak dinin sosyal yönü üzerinde durması olmuştur. Bu bağlamda din, modernleşmenin hangi safhasında olursa olsun etkisini kaybetmemekte ve dönüşümler geçirerek cemaat, grup, sanal dini cemaat olgusu gibi çeşitli kavramlarla bireyler üzerinde etkisini sürdürmektedir. E. Durkheim'ın bu görüşü post modern dönem dini yaşantıya bir örnektir.

Din sosyolojisi alanında, toplumsal dönüşüm süreçlerinden dini kurumlarının etkilendiği alanlarda artık yeni bir eğilim olarak 'ilişkisel din sosyolojisi' paradigmasını ön plana çıkarmaktadır. Çünkü günümüzde yapı- fail tartışması ekseninden karma teorilere geçiş olduğu gözlenmektedir.

İlişkisel sosyoloji bir yapı olan dini, toplumsal ilişki bağlamında ele almaktadır.

1446 | db

Sosyolojik yaklaşımın kullandığı modellerden biri olan 'topluluk (Gesellschaft)' ve 'toplum (Gemeinschaft)' ayrımı dönemsel olarak değişim, gelişim ve dönüşüm içinde olmaktadır. Yaşanan küreselleşme olgusuyla dünyanın bir 'köy' haline gelmesi, sosyolojik teoriler içinde makro teorilerin ön plana çıkmasını sağlamıştır. Ancak giderek teorilerin artık toplumsal problemlere yetememesinden dolayı sosyoloji disiplininin, 'toplumsal ilişki' kuramı üzerinden 'grup' kavramsallaştırmasıyla daha küçük sosyolojik kurumlara yönelendiği görülmektedir.

Geçmişten günümüze cemaatin en iyi dönüştürücü gücü 'iletişim araçları' olmuştur.

İletişim ve internet kullanımındaki artışla oluşan sanal dini cemaatler din algısının değişimine öncülük etmektedir.

İletişim araçları değiştikçe cemaat devam edecek ve farklı cemaat şekilleri oluşmaya devam edecektir. Buna en iyi örnek; sanal dini cemaatler olarak ifade edilebilir. Nitekim geleneksel dini cemaatlerin uygulamalarını sanal ortama taşımaları iletişim yoluyla mümkün olabilmektedir.

Sanal dini cemaatin özelliklerinden olan zaman mekân sınırının olmaması, mekân cemaati ve fikir cemaati olarak kavramsallaştırılan cemaat türlerinin yapısal anlamda büyük değişimler içerdiği-

ni göstermektedir. Nitekim birçok milletten insanların aynı anda sanal dini cemaatin paylaşımlarından haberdar olması mekân sınırının ortadan kalktığını, ayrıca millet kültürü olarak ifade edilen sosyolojik birlikteliğin de değişim içerisine girdiğini göstermektedir.

Sanal dini cemaatlerin bu bağlamda artık belirli bir millet içinde var olduğu bilinci kırılmıştır. Bu durum din sosyolojisi disiplininin, 'yapı-fail' ilişkisinden yola çıkarak sosyal teorilerle araştırmaları konu edinmek yerine, karma bir teori olan 'ilişkisel din sosyolojisi' bağlamında değerlendirilmesinin önünü açmıştır.

Sanal ortamda geleneksel dini cemaatler (gruplar) da mevcutken yeni dini akımlar olarak ifade edilen kurumsallaşmış dini gelenekten bağımsız olarak ortak dini düşünce ve inanca sahip olan insanların da varlığında artış yaşandığı görülmektedir.

Günümüzde büyük veya küçük bütün inanç sistemleri sanal ortamda temsil edilmeye başlanmıştır. Bu bağlamda yapı olarak din, ilişkisel bir ağ ile dünyaya bağlanmış bunun doğal sonucu olarak 'ilişkisel din sosyolojisi' teorisi ile sanal dini cemaatleri incelemesinde karma yöntemlerin uygulanmasını zorunlu kılmıştır.

KAYNAKÇA

- Akyüz Niyazi, Çapçioğlu İhsan. "Pozitif Sosyal Felsefe ve Evrimci Din Kuramları". *Din Sosyolojisi El Kitabı*, ed. Akyüz Niyazi ve Çapçioğlu İhsan, 73-87. Grafiker Yayınları, Ankara. 2015.
- Arnhart, Larry. *Platon'dan Pinker'e Siyasi Düşünce Tarihi*. Çev. Ahmet Kemal Bayram ve Muhammed Erdal Okutan. Adres Yayınları. Ankara. 2018.
- Aslan, Adnan. "Küreselleşme ve Din", <https://Dergipark.Org.Tr/Tr/Download/Article-File/51747> (Erişim Tarihi: 20.12.2019).
- Bauman, Zygmunt. *Postmodernlik ve Hoşnutsuzlukları*. Çev. İsmail Türkmen. Ayrıntı Yayınları. 3. Basım. İstanbul. 2019
- Bayar, Fırat. "Küreselleşme Kavramı ve Küreselleşme Sürecinde Türkiye". *Uluslararası Ekonomik Sorunlar Dergisi*. 32. Sayısı, [Http://www.mfa.gov.tr/Data/Kutuphane/Yayinlar/EkonomikSorunlardergisi/Say32/Firatbayar.Pdf](http://www.mfa.gov.tr/Data/Kutuphane/Yayinlar/EkonomikSorunlardergisi/Say32/Firatbayar.Pdf) (Erişim Tarihi: 02.01.2020).
- Bodur, Hüsnü Ezber ve Çapçioğlu İhsan. "Sosyolojik Teori ve Din". *Din Sosyolojisi El Kitabı*. ed. Akyüz, Niyazi, Çapçioğlu, İhsan. 111-149. Grafiker Yayınları, Ankara. 2015.
- Bodur, Hüsnü Ezber. "Modern Dünyada Din Sosyolojisi", *Antakiyat/Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (2018). Cilt/Volume:1 Sayı/Number:2, Sayfa/Page: 179-190.
- Coser, Lewis A. *Sosyolojik Düşüncenin Ustaları: Tarihsel ve Toplumsal Bağlamında Fikirler*. Çev. Himmet Hülür vd. De Ki Yayınları. Ankara. 2015.
- Crossley, Nick. *Towards Relational Sociology*. Routledge Publication. First Published, 2011.

- Çapçioğlu İhsan, Çapçioğlu Fatma ve Kalkan Açıksöz Öznur. *Nicel ve Nitel Yöntemler Arasındaki Farklar*. Bilimsel Araştırma Süreçleri Yöntem, Teknik ve Etiğe Giriş. ed. Özcan Güngör. Grafiker Yayınları. 2018.
- Çiftçi Orhan, Erdem Remziye ve Dilan Çiftçi. "The Turkish Online Journal Of Design", *Art and Communication- Tojdac* (April 2017), Volume 7 Issue 2.
- Dijk, Jan Van. *The Network Society Social Aspects Of New Media*. Sage Publication. Second Edition, s.166. 2006.
- Doğan, İsmail. *Sosyoloji Kavramlar ve Sorunlar*. Pegem Akademi Yayınları,13. Baskı, Ankara. 2014.
- Durkheim, Emile. "Sosyolojik Yöntemin Kuralları". Çev. Özcan Doğan. Doğu Batı Yayınları. Ankara. 2016.
- Emirbayer, Mustafa. "Manifesto For A Relational Sociology", *Ajs* Volume 103 Number 2 (September 1997): 281-317, By The University Of Chicago.
- Erkal, E. Mustafa. *Sosyoloji 'Toplumbilimi*. Der Yayın Evi, 11. Basım, İstanbul.2000.
- Gordon, Marshall. *Sosyoloji Sözlüğü*. Çev. Osman Akınhay, Derya Kömürcü. Bilim ve Sanat Yayınları. Ankara.1999.
- Güler, Yasemin. *Sosyoloji Sözlüğü*, Yediveren Yayınları, İstanbul. 2018.
- Günay, Ünver. "Türkiye'de Din sosyolojisi: Teorik ve Metodolojik Meseleler". *Toplum Bilimleri Dergisi*. Cilt:1-3.Sayı:1-6. Ocak-Haziran 2006/2009.
- Günerigök, Mustafa. "Zygmund Bauman ve Din: Tanrı, İnsan ve Belirsizlik". *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. Sayı:13. S.117-140. 2019.
- Güneş, Hasan. *Sosyoloji Terimleri Sözlüğü*. Ütopya Yayın Evi, 1. Baskı. Ankara. 2015.
- Güngör, Özcan. "Sosyolojik Bir Teori Olarak Sembolik Etkileşimciliğin Ontolojik Temeli ve Din Olgusu". *AİBÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. Cilt: 13. Yıl: 13. Sayı: 1. ss. 57-91.2013.
- Güngör, Özcan. *Türkiye'de Dini Gruplar, Tarikatvari, Cemaatvari, Radikal/Selefi, Sivil, Alevi, Caferi, Modernist, Mehdilik ve Sır Temelli Dini Hareketler*. Sonçağ Akademi Yayınları, 1.Baskı. Ankara.2019.
- Haberli, Mehmet. *Sanal Din. Tarihsel, Kuramsal ve Pratik Boyutlarıyla İnternet ve Din, Açılım Kitabevi*, İstanbul.2014.
- İbn-i Haldun. *Mukaddime*. 1. Cilt, ed. İbrahim İzci. İlgi, Kültür Sanat Yayınları. 4. Baskı. İstanbul.2018.
- Kara, Zülküf. *Bauman Sosyolojisi*. Ayrıntı Yayınları. Birinci Basım. İstanbul.2013.
- Kongar, Emre. *Toplumsal Değişme Kuramları ve Türkiye Gerçeği*. Remzi Kitabevi Yayınları. İstanbul. 2014.
- Macit, Nadim. "Küreselleşme, Siyaset ve Din". *Dini Araştırmalar*. Cilt: 6, S. 17, Ss. 87-115, [Http://İsamveri.Org/Pdfdrq/D01949/2003_17/2003_17_Macitn.Pdf](http://İsamveri.Org/Pdfdrq/D01949/2003_17/2003_17_Macitn.Pdf) (Erişim Tarihi: 01.12.2019).2003.
- Mensching, Gustav. *Soziologie Der Religion*. Din Sosyolojisi. Çev. Mehmet Aydın. Nüve Kültür Merkezi Yayınları. 3. Baskı. Konya.2013.
- Münci Kapani. *Politika Bilimine Giriş*, Bilgi Yayın Evi, 29. Basım, Ankara. S.23. 2012.
- Powell Christopher ve François Dépelteau. *İlişkisel Sosyoloji, Ontolojik ve Teorik Yönelimler*. Phoenix Yayınevi. Ankara. 2015.
- Robertson, Roland. "Küreselleşme ve Geleneksel Dinin Geleceği". Çev. İhsan Çapçioğlu. *Dini Araştırmalar*, Cilt: 6, S. 17, ss. 351-360. 2000.
- Şallı, Ayşe. "Modernlik, Gelenek ve Din İlişkisi: Bir Modernleşme Kuramı Eleştirisi". *Kırkkale İslami İlimler Fakültesi Dergisi* (2017). Yıl I, Sayı Iv.
- Uluocak, Şeref. "Tözcülük-İlişkisel Dikotomisi Açısından İlişkisel Sosyolojik Modellerin Türkiye'de Sosyoloji Pratiği ve Düşünümselliği Açısından Olası Açılımları". *Sosyoloji Konferansları*. No: 53 (2016-1) / 101-153.
- Yapıcı Asım ve Yıldırım Münir. "Küreselleşme Sürecinin Dini Kimliklere Etkisi: Sosyal Psikolojik Bir Değerlendirme". *Dini Araştırmalar* (2003). Cilt: 6. S. 17. ss. 117-138.

- Yelken Ramazan. *Yayımlanmamış Ders Notları*. Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü. Ankara.2019.
- Yelken Ramazan. *Cemaatin Dönüşümü Geç Modern Dönemde Cemaat Sosyolojisi*. Vadi Yayınları. 1. Basım, Ankara.1999.

Relational Religion Sociology Paradigm and Virtual Religious Communities in the Context of 'Structure-Agency'

Yusuf YARALIOĞLU *

Extended Abstract

The interest of sociology in general is the society itself. The relevance of the sociology of religion can be expressed as the relation of every institution in the society with religion, all kinds of social relations and the relationship between social structure and religion. It manifested the history of social thought as a relationship between structure and agency in its problematic, sociologized form, which has been engaged in the name of society-individual relationship, perhaps for centuries. In this context, the debate between structure and agency has been closely related to sociologists of religion as well as sociologists. Therefore, the concepts of structure-agency make us; It confronts us with the question: "Does it affect our social relations in a sociological sense, or does it affect the agent? Based on this question, sociologists have put forward some theories and based their views in this context. In this sense, while examining the theory put forward by a sociologist, it can be observed whether that sociologist is constructive or agency. For example, Emile Durkheim sets out from the "structure", while Max Weber sets out from the "action", that is, the "agency". We see that modern sociologists explain their work on these theories.

However, recently, mixed research has started to become widespread. This also concerns religious sociological facts and events. The recent technological developments and the widespread use of communication tools, especially the internet, have brought mixed structures in sociology to the fore. In this sense, it can be stated that the sociological theory of "relational sociology of religion" came into prominence in the process of sociological evaluation as a mixed theory rather than structure-agency theory.

In this context, the relational religion sociology conceptualizes the individual-society duality and the structure-agency duality, such as 'religious groups, religious communities, religious institutions and at the same time religious systems', to which the individuals are individuals belong to the level of reality, a relational level. He tried to overcome by resorting to his path. While relational sociology sees social relations as an approach that puts it in the center of sociology discipline, it also suggests that the most important concept of sociology discipline is 'social relationship'. Based on this definition, religion also consists of a network of sociological relationships.

* PhD student, Ankara Yıldırım Beyazıt University Social Sciences Institute, Philosophy and Religious Studies, yusufyaralioglu@gmail.com, Orcid Id: <https://orcid.org/0000-0003-0966-5925>

The globalization process, as well as the concept of communal changing and transforming sociologically in the process of modernization, and social actions, have crossed the geographical and temporal boundaries and restructured within the framework of a new and infinite perception of time and space. In this sense, we came across 'virtual community or virtual religious community'. Unlike the traditional community type, virtual communities emerged on computer networks as a natural result of the meeting of social and new communication technologies. Virtual communities; It is defined as social organizations where users, who are independent of any time and physical environment, who cannot come together due to their lifestyle or many other reasons, interact with the internet. In addition, this study shows that, for example, members of religions exist in the virtual environment in the context of religious communities.

As a result, the study addresses religion, a structure of relational sociology, within the context of social relations in the context of newly created virtual communities. In addition, Emile Durkheim, a French sociologist who is one of the founders of sociology discipline, emphasized that the place and role of religion is very important in understanding modern society. In addition to this sociologist, it should be noted that many social thinkers such as K. Marx and A. Comte have emphasized the social aspect of religion, unlike their expectations or theories that religion will become less important in modern society. In this context, religion does not lose its effect at any stage of modernization and continues its effects on individuals with various concepts such as community, group, and virtual religious community phenomenon.

In this sense, the best transformative power of the community from the past to the present has been the "communication tools". Virtual religious communities, driven by the increase in communication and internet use, are leading the change in the perception of religion. As the means of communication change, the community will continue and different forms of community will continue to emerge. The best example of this; it can be expressed as virtual religious communities. As a matter of fact, it was possible for traditional religious communities to carry their practices to the virtual environment through communication.

As can be seen, all belief systems, large or small, are now being represented in a virtual environment. In this context, religion as a structure is connected to the world through a relational network, and as a natural result of this, it has made it necessary to apply mixed methods in the study of the "relational sociology of religion" theory and virtual religious communities.

Keywords: Relational Religion Sociology, Sociology, Virtual Religious Communities, Structure-Agency, Religion.

